

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Олена Занько

старший викладач кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету «Одеська юридична академія»
вул. Фонтанська дорога, 23, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-6783-4892

Оксана Назаренко

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної лінгвістики
Національного університету «Одеська юридична академія»
вул. Фонтанська дорога, 23, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-4697-6100

Анотація. У статті висвітлено наукові погляди щодо питання формування української літературної мови, історії офіційно-ділового стилю української мови та оформлення ділових паперів.

Проаналізовано літературні пам'ятки Київської Русі й доведено, що мовою цих пам'яток стала старослов'янська, тобто наявні елементи живої народної мови, які існують у сучасній літературній українській мові. Цією мовою пишуть державні документи, літописи, проповіді, твори давньої літератури. Українська мова належить до давньописемних мов, її писемність налічує понад тисячу років.

Описано, що з часом старослов'янська мова набуває дедалі більше місцевих рис. Народна мовна стихія все більше потрапляє у процес переписування, у книги і документи. Одним із найдавніших текстів – пам'яток офіційно-ділового стилю у Києві, що збереглися у своєму первісному вигляді, є Ізборник Святослава 1073 р., у якому є чимало українських слів, знайомих і сучасному поколінню українців.

Яскравим прикладом приватного ділового листування офіційно-ділового стилю, що стосується різних господарських справ, є Новгородські берестяні грамоти. Це багатий і переконливий матеріал про український характер мови офіційно-ділового стилю Київської Русі.

Перші документи нашої держави доби Київської Русі складені давньоруською мовою. І цією мовою ще в X–XIII ст. написаний один з найяскравіших взірців офіційно-ділового стилю Київської Русі – оригінальний звід світських законів Ярослава Мудрого «Руська правда» (30-ті рр. XI ст.), у якому відбиті юридичні норми права X–XI ст. Серед документів такої доби відомий найдавніший статут Володимир Мономаха, вміщений у розширеній редакції «Руської правди».

Таким чином, посилаючись на дослідження багатьох науковців-мовознавців та істориків за декілька століть, можна стверджувати, що офіційно діловий стиль сучасної української мови має більш ніж тисячолітню історію і нині, маючи функціональні підстилі, певні стильові ознаки, властивості, певні кліше, стиль стрімко розвивається, збагачуючись лексикою.

Ключові слова: українська мова, історія, літературна мова, офіційно-діловий стиль, давні пам'ятки.

FORMATION OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Olena Zanko

Senior Lecturer at the Department of Applied Linguistics
National University "Odessa Law Academy"
Fontanska doroha str., 23, Odessa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6783-4892

Oksana Nazarenko

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Applied Linguistics
National University "Odessa Law Academy"
Fontanska doroha str., 23, Odessa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4697-6100

Abstract. *The article highlights scientific views on the issue of the Ukrainian literary language formation, history of the Ukrainian language official business style, as well as design and registration of business papers in ancient times.*

The literary monuments of Kyivan Rus' were analyzed and it was proved that the language of these written monuments became the Old Slavonic, that is, there are elements of the living folk language that also exist in modern literary Ukrainian language. State documents, chronicles, sermons, works of ancient literature are written in this language. It is stated that the Ukrainian language belongs to ancient written languages, its written form is more than a thousand years old.

It is described that over time the Old Slavic language acquires more and more local features. The folk language element is increasingly included in the process of rewriting, in books and documents. One of the oldest texts – a written monument of the official business style in Kyiv, preserved in its original form, is the Collection of Svyatoslav of 1073, which contains many Ukrainian words familiar to the modern generation of Ukrainians.

A vivid example of private business correspondence in an official-business style, relating to various economic matters, are Novgorod birchbark manuscripts. This is valuable and convincing material about the Ukrainian character of the language of the official business style of Kyivan Rus'.

The first documents of our state from the time of Kyivan Rus' were written in the Old Rus' language. And in this language, back in the 10th–13th centuries one of the brightest examples of the official and business style of Kyivan Rus' was written – the original collection of secular laws of Yaroslav the Wise “Rus'ka Pravda” (30s of the 11th century), which reflected the legal norms of the law of the 10th–11th centuries. Among the documents of this era is the most notable ancient charter of Volodymyr Monomakh, contained in the extended edition of “Rus'ka Pravda”.

Thus, referring to the research of many scientists-linguists and historians over several centuries, it can be argued that the official business style of the modern Ukrainian language has a history of more than a thousand years, and nowadays, having functional sub-styles, certain stylistic features, properties, certain clichés, style develops rapidly, enriching its vocabulary.

Key words: *Ukrainian language, history, literary language, official business style, ancient written monuments.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі особливістю розвитку суспільства є те, що інформація стала основним ресурсом розвитку. Незважаючи на значну кількість наукових праць щодо історії української мови, у деяких представників суспільства виникають питання місця української мови серед інших мов світу. Саме тому тема історії української мови не втрачає актуальності й натеper, це відповідь на питання, що перебувають не тільки у лінгвістичній царині, а й визначають зовнішню та внутрішню політику нашої держави.

Зважаючи на низку наукових праць, доцільно продовжити дослідження, систематизацію знань, відомостей з цієї проблематики, щоб акцентувати увагу на давності української мови (з VI–VII ст. н. е.) та розвитку її державотворчої функції. Доречно наголосити, що саме офіційно-діловий стиль є складовим елементом державотворення, тобто країна є державою, коли вона має, окрім інших ознак, законодавство, що фіксує її зовнішню та внутрішню політику саме в документах.

Історія української мови на матеріалі літературних пам'яток (X–XVIII ст.) була пред-

метом дослідження у наукових працях багатьох відомих західних і вітчизняних учених, що стали підґрунтям дослідження, таких як: К. Делямар, Мальт-Брюн, М. Марр, Л. Булаховський, М. Грушевський, В. Борковський, В. Янин, Н. Мещерський, П. Мовчан, Г. Білодід, В. Русанівський, М. Лещак, В. Хоробець та інші.

Українська мова належить до давньописемних мов, її писемність налічує понад тисячу років. Численні покоління формують мову, розвивають її, збагачують. Мова – це суспільне явище тривалого історичного розвитку.

Метою дослідження є аналіз літературних пам'яток X–XVIII ст. як взірців офіційно-ділового стилю української мови з давніх часів до доби Гетьманщини.

Науковці-мовознавці вважають, що одним з найдавніших стилів, зокрема книжних, на мовній основі якого згодом відбулося становлення української літературної мови, є офіційно-діловий стиль. Він історично ґрунтується на документах доби Київської Русі, адміністрації Великого князівства Литовського й гетьманських канце-

лярій, на юридичних актах міських урядів XV–XVII ст. Його ознаки знаходимо в документах X–XII ст.: «Руська правда», «Мстиславова грамота» 1130 року, тексти договорів русичів з греками 907, 911, 944, 971 років, українсько-молдавські грамоти XIV–XV ст., українські літописи (офіційні листи, угоди і т. ін.). Історія народу відбивається у документах різних подій як давніх епох, так і сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Літературною мовою Київської Русі з прийняттям християнства стала старослов'янська (інакше церковнослов'янська). Нею пишуть державні документи, літописи, проповіді, твори. Цією мовою написано і «Повість врем'яних літ», і «Руську правду», і «Слово о законі і благодаті», і «Слово о полку Ігоревім», і багато інших творів давньоукраїнської літератури. З часом старослов'янська мова набуває дедалі більше місцевих рис. Народна мовна стихія все більше потрапляє у процес переписування, у книги і документи.

Про це свідчать українські форми слів, вислови, що пробиваються крізь слов'янщину в тодішніх текстах. Як зазначав мовознавець Л. Булаховський, «традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжно-церковне коло понять та способів висловлювання думки – усе це здебільшого закриває від нас живу стихію південноруської (тобто української) мови того часу, даючи їй виступити на поверхню лише більш-менш випадково» [1, с. 43].

Так, дочка Ярослава Мудрого, королева Франції – Анна, 1063 року підписала латинську грамоту слов'янськими буквами: *Ана рѣина*, що відповідає латинському *Анна regina* (тобто Анна королева). «У підписі привертає увагу відсутність букви г, і це наводить на думку, що Анна Ярославна у слові *regina* вимовляла не звук г, а звук тотожний із сучасним українським S (фрикативним), для якого у слов'янській азбуці не було позначення» [2, с. 30].

Одним із найдавніших текстів – пам'яток офіційно-ділового стилю у Києві, що збереглися у своєму первісному вигляді, є Ізборник Святослава 1073 року, у якому є чимало українських слів, знайомих і сучасному поколінню українців, а саме: *ворогъ, полонъ,*

краса, свита, вѣчинити, сваритися, дивися, лишитися [3].

Яскравим прикладом приватного ділового листування офіційно-ділового стилю, що стосується різних господарських справ, є Новгородські берестяні грамоти. Це багатий і переконливий матеріал про український характер мови офіційно-ділового стилю Київської Русі, а саме:

- сплутування голосних *и та ы* (*синовиш, сир, рибою, нине, ми тобі*);
- перехід *е* після шиплячих в *о* (*чого, жона, моя, чолом*);
- м'який звук *ц* (*отець, куницю, пшеници*);
- префікс *роз* (*розумно, роздилить*).

Новгород, як відомо за Новоградським першим літописом, молодшого ізводу «город» був закладений Володимиром Ярославичем, князем Київської Русі у 1044 році, який підкорив собі угро-фінські племена. Деякий час місто Новгород входило до складу Київської держави (спільні гроші – гривня, форма правління – віче), княжили у Новгороді: Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Мономаховичі. Навіть після 1136 року, коли великий Новгород став незалежною республікою (1478–1485 роки), він підтримував тісні зв'язки з Києвом, з Литовською державою, у якій важливу роль відігравала Русь-Україна й державною мовою була українська (тогочасна книжна, не простонародна). Тільки розгром і захоплення Новгородської республіки Московією у 1478–1485 роки, фізичне винищення і депортація новгородців та заселення міста вихідцями з Московії остаточно обірвали зв'язки Новгорода з Україною і замінили мовну ситуацію в ньому та навколо нього.

І сьогодні, через століття бурхливих подій нашої історії, ми можемо впізнати мешканця новгородських земель за його окаяною вимовою (як і українська мова). Дослідник української та східних культур академік Микола Марр наголошував, що українська мова належить до «окаячої» групи мов, як і скіфська мова.

Перші документи нашої держави доби Київської Русі складені давньоруською мовою, напр.: «...на північ від Константинополя живуть угри, печеніги, хазари, русси (!), яких ми інакше називаємо норманнами...греки іменують їх русіос, тобто світлі, по особливостям їх тіла, а ми звемо їх по місцю розташу-

вання норманами, бо на тевтонській мові це означає північні люди» [3], – писав ще у X ст. єпископ Кременський Ліутпранд. Та як зазначав у XIX ст. (1807 рік) мовознавець Мальт-Брюн: «Українці – це нащадки Київської Русі» [4]. Дослідник слов'янського світу, французький політик, славіст, редактор впливового часопису «La Patrie», секретар Паризького географічного товариства Казимир Делямар красномовно пише у 1869 році: «Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми нині називаємо рутенами, звався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині зємо руським, звався московинами, а їх земля – Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізнити Русь від Московії» (Петиція «П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії» 1869 р. К. Делямар) [5].

Слід зазначити, що давньоруська – це праукраїнська мова. І цією мовою ще в X–XIII ст. написаний один з найяскравіших взірців офіційно-ділового стилю Київської Русі – оригінальний звід світських законів Ярослава Мудрого «Руська правда» (30-ті рр. XI ст.), у якому відбиті юридичні норми права X–XI ст. Серед документів такої доби відомий найдавніший статут Володимира Мономаха, вміщений у розширеній редакції «Руської правди». Мав 69 статей із визначенням норм кримінального, цивільного і судового права, напр.: *Аже кто убиеть княжа мужа в разбои, а головника не ищуть, то виревную платити, в чьей же верви голова лежить, то 80 гривен; паки ли людин, то 40 гривенъ. Переклад: Якщо хтось уб'є княжого мужа, як розбійник, а (члени верві) вбивцю не шукають, то віру за нього у розмірі 80 гривенъ платити тій верві. На землі якої буде знайдено вбитого, у випадку вбивства людина платити віру (князю) у 40 гривенъ* [6].

Княж муж – княжий слуга, дружинник, феодал. **Головник** – вбивця. **Виревная** (від слова *вира*) – грошова пеня на користь князя за вбивство вільної людини. **Вервь** – сусідська територіальна община. **Людин** – простий і вільний селянин або городянин.

Як бачимо, впадають в око українські мовні риси: буквосполучення *-оло-*; *ри-*; *-ую-* закінчення прикметника жіночого роду; *-ти* – суфікс неозначеної форми дієслова; чергування *в/у* тощо.

Також у творі «Повчання дітям Володимира Мономаха» відчувається у всій повноті так властива українцям «філософія серця», яку згодом науково осмислив Григорій Сковорода у своїх творах. У законодавчих документах і художній літературі («Слово о полку Ігоревім») переважають елементи живої мови Київської Русі XI–XII ст., що була успадкована від української мови. Старослов'янська мова уже в IX столітті не зазнавала змін, фактично була мертвою мовою і застосовувалась лише в релігійній літературі, вона дедалі більше ставала незрозумілою народові.

Праукраїнською або староукраїнською живою мовою складено такі взірці офіційно-ділового стилю: грамоти XIV–XVI ст., Литовські статuti, закони Литовсько-Руської держави, Судебник Казимира Ягайла 1468 р., перекладено Пересопницьке Євангеліє 1556 р. В усіх зазначених джерелах можемо спостерігати суто українські мовні явища, які досліджував та на які постійно наголошував академік, мовознавець, етнограф та поет Агатангел Кримський, напр.:

– чергування приголосних г-з; к-ц; х-с у давальному відмінку: *дорозі, дівці, кожусі* тощо;

– перехід Е в О після шиплячих: *чоловік, нічого*;

– кінцева літера В у дієсловах: *ходив, брав, косив*;

– чергування О-І: *пліт-плоту*;

– у сучасній українській мові збереглася складна форма майбутнього часу дієслів: *зна-тиму, читатиму, робитиму*;

– наявний кличний відмінок: *княже, отче*;

– буквосполучення *-оро-*, *оло-*; *-ере-*, *-еле-*: *Володимир, хороброє гнездо...*;

– закінчення дієслів – мо. «...оце – мо далеко старіше навіть від доби Київської держави» [7] стверджує у своїй праці Агатангел Кримський: *знаємо, читаємо*.

У період Литовської доби (XIV–XVI ст.) складається лексична, граматична і фонетична системи мови української народності, але роль мови офіційно-ділового стилю за традицією виконувала книжна мова Київської Русі, у яку проникали елементи живої розмовної мови місцевого населення. Це канцелярсько-урядова староукраїнська мова (мова київських грамот), що культивува-лася у литовських князівських канцеляріях. Поширені грамоти у XIV ст.: угоди, правові,

присяжні, вкладні тощо. Аналізуючи зміст грамот, можна виокремити чітко визначені формальні ознаки: формула адресанта, формула дати або реквізити, міста й обставин написання грамоти тощо.

Найяскравішою пам'яткою офіційно-ділового стилю цього періоду є Литовський статут – зведення законів феодального права, що діяло у Великому князівстві Литовському (1529, 1566, 1688 рр.) і було складено урядовою мовою – українською. Зазначимо, що впродовж XIV–XVII ст. українська літературна (писемна) мова була також мовою державного діловодства у Молдавському князівстві, адже молдавські господарі мали писарів (канцлерів) українського походження з числа буковинців, напр.: зразок мови молдавської грамоти: «...*Георге, уставши ся з добрими людьми, перепросиль пана Костю, абы его просил на тоє село и на домь, и пань Косте ся смилуваль на него...*».

У XVI – першій половині XVII ст. формуються стилі публіцистичної мови, художньої, наукової, розвивається мова літописної літератури (літописи: Густинський, Львівський, Межигірський, Острозький, Київський) і актово-урядова мова, мова документів (книги міських урядів українських міст на зразок Житомирської 1582–1588 та інші).

Друга половина XVII – перша пол. XVIII ст. – Гетьманська доба, що характеризується значною кількістю кліше, адміністративної лексики і термінології (запозичення з латини, грецької, західноєвропейських мов), що були необхідними для лаконічного вираження думки і є незаперечним доказом самостійності та високорозвиненості української мови. Наприклад, за Гетьманщини (XVII ст.) листи поділялись на: іменні листи, листи-запити, інструктивні листи-звернення, листи-донесення, листи-свідчення, листи-скарги (нестандартні). Однак численні фонетичні, морфологічні, словотворчі, лексичні та синтаксичні особливості засвідчують україномовну приналежність листів. Для прикладу, літера «ь» зазвичай вживається за етимологічним принципом, позначаючи звук [i], у деяких випадках присутнє неповторне і характерне українське укання, тобто вживання [y] на місці етимологічного [o]: *Шептакувскую волость*, вживання літери «ы» у словах, як наприклад, у дієслові *учиньлися*, зустрічаються питоми українські специфічні лексеми,

на кшталт: *чолом, чолопоклоненіє, Дніпро, Кѣданскѣ*. Тому в листах продовжує домінувати староукраїнська («нижча» канцелярська або «проста» мова) з явними тенденціями до дедалі більш зрусифікованого варіанта. Староукраїнська писемна ділова мова у різних сполученнях і формах насамперед вживалася у приватній кореспонденції, передусім у колі козацької старшини.

Розглянемо ділові папери часів Гетьманщини (XVII ст.), наприклад, витяг з протоколу називали «виписка з журналу», бо в полкових канцеляріях протоколи велися в журналах, а різновид виписок, копію частини тексту іменували *екстракт* (від лат. *extractum* – вилучення). Їм властива лаконічність (за переказами, цією рисою славилися спартанці – жителі давньої Лаконії).

Рапорт – за часів Гетьманщини (XVII ст.) на Лівобережній Україні слово «рапорт» могло означати «чолобитну» (прохання) та «супліку» (скаргу). Вони мали доповідний характер, у них були відсутні елементи прохання.

Свідцтво – слово існувало під різними назвами: *свидѣтельство, паишпорт, подорожная, быльть, былеть*. Паспорт за Гетьманщини містив значення гетьманського титулу, соціальний стан особи, ім'я та прізвище його власника, місце прямування, прохання на вільний переїзд або проживання. Такий паспорт видавав гетьман чи старшина від свого імені. Панівна верхівка видавала своїм підлеглим (службовцям, міщанам) «свидетельства» чи «былеть» – посвідчення про звільнення зі служби (найчастіше з військової) з правом переїзду на вибране місце роботи, проживання.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Таким чином, посилаючись на дослідження багатьох науковців-мовознавців та істориків за декілька століть, можна стверджувати, що офіційно діловий стиль сучасної української мови має більш ніж тисячолітню історію і нині, маючи функціональні підстилі, певні стильові ознаки, властивості, певні кліше, стиль стрімко розвивається, збагачуючись лексикою, змінюючись (наскільки це можливо у документах відповідного рівня стандартизації).

Перспективним напрямом подальших досліджень у межах опрацьованої проблематики вважаємо аналіз ділових паперів на матеріалі давнього українського тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. Короткий текстологічний аналіз. Договори і постанови. Київ, 2010. С. 14–15.
2. Мовчан П.М. Мова – явище космічне. Київ, 1989. 169 с.
3. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. Київ, 1956. 218 с.
4. Брус М.П. Історична граматики української мови. Частина 3. Хрестоматійні матеріали. Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
5. Грушевський М.С. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1991. 648 с.
6. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навчальний посібник / уклад.: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв. Харків : Право, 2017. 392 с.
7. Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах Київ : Наукова думка, 1972–1974.
8. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ, 2001. С. 135.

REFERENCES

1. Belei L. (2010). Korotkyi tekstolohichnyi analiz. Dohovory i postanovy. Kyiv, S. 14–15 [in Ukrainian].
2. Movchan P.M. (1989). Mova – yavyshe kosmichne. Kyiv. 169 s. [in Ukrainian].
3. Bulakhovskiy L.A. (1956). Pytannia pokhodzhennia ukrainskoi movy. Kyiv. 218 s. [in Ukrainian].
4. Brus M.P. (2016). Istorychna hramatyka ukrainskoi movy. Chastyna 3. Khrestomatiini materialy. Navchalno-metodychniy posibnyk. Ivano-Frankivsk: PP Holinei O.M., 92 s. [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy M.S. (1991). Istoriiia Ukrainy-Rusi: v 11 t., 12 kn. Kyiv: Naukova dumka, 648 s. [in Ukrainian].
6. «Pravda Ruska» Yaroslava Mudroho (2017): pochatok vitchyznianoho zakonodavstva: navchalniy posibnyk / uklad.: H.H. Demydenko, V.M. Yermolaiev. Kharkiv: Pravo, 392 s. [in Ukrainian].
7. Krymskiy A.Yu. (1972–1974). Tvory v piaty tomakh. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Pivtorak H. (2001). Pokhodzhennia ukraintsiv, rosiiian, bilorusiv ta yikhnikh mov. Mify i pravda pro trokh brativ slov'ianskykh zi "spilnoi kolysky". Kyiv. S. 135 [in Ukrainian].